

tasavvuf

İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi

İstanbul 2011

tasavvuf

İlimi ve Akademik Araştırma Dergisi

Yıl: 12 [Temmuz-Aralık 2011] Sayı: 28

ISSN 1302-3543

Bu dergi uluslararası ve ulusal   veri indeksleri tarafından taranmaktadır
tasavvuf hakemli bir dergidir / *tasavvuf* is a refereed journal

İmtiyaz Sahibi/Publisher

İstanbul Gelişim Akademisi
Eğitim ve Danışmanlık Hiz. A.Ş. adına
Mahmut Hüdai Yılmaz

Editör/Editor

Prof. Dr. H. Kâmil Yılmaz

Yardımcı Editör/Associate Editor

Doç. Dr. Necdet Tosun

Yayın Kurulu/Editorial Board

Prof. Dr. Ethem Cebecioglu
Prof. Dr. Himmet Konur
Prof. Dr. Mustafa Kara
Prof. Dr. Mustafa Tahralı
Prof. Dr. Ramazan Muslu
Doç. Dr. Necdet Tosun
Arş. Gör. Ercan Alkan
Arş. Gör. M. Nedim Tan

Yazı Takip

K. Yusuf Ünal

Teknik Hazırlık ve Kapak Tasarım

M. Sami Kaya

Kapakdaki Hat

Rif'at Efendi

Yayına Hazırlayan

K. Yusuf Ünal

İletişim Bilgileri/Contact Information

Küçük Çamlıca Mah. Çilehane yolu Cad.
No: 12 Üsküdar-İSTANBUL

Telefon/Telephone

+90 (216) 428 39 60

+90 (555) 405 34 35

Faks/Fax

+90 (216) 327 75 83

e-posta/e-mail

bilgi@tasavvufdergisi.net

web sayfası/web page

www.tasavvufdergisi.com

Baskı-Cilt/Printing House

Erkam Matbaası İkitelli Org. San. Sit.
Turgut Özal Cad. No: 117/4
İkitelli – İstanbul Tel: 0 212 671 07 00

Danışma Kurulu/Advisory Board

Prof. Dr. Arif Naushahi
Prof. Dr. Arthur F. Buehler
Prof. Dr. Dilaver Güler
Prof. Dr. Hamid Algar
Prof. Dr. İlhan Kutluer
Prof. Dr. Kadir Özköse
Prof. Dr. M. Erol Kılıç
Prof. Dr. Mustafa Aşkar
Prof. Dr. Mustafa Çiçekler
Prof. Dr. Mustafa Uzun
Prof. Dr. Paul Ballanfat
Prof. Dr. Reşat Öngören
Prof. Dr. S. Hayri Bolay
Prof. Dr. Süleyman Uludağ

Sayı Hakemleri/Referees on This Issue

Prof. Dr. Abdullah Uçman
Prof. Dr. Ahmet Yaman
Prof. Dr. Dilaver Güler
Prof. Dr. Hidayet Işık
Prof. Dr. İsmail Erünsal
Prof. Dr. İsmail Kara
Prof. Dr. Kadir Özköse
Prof. Dr. M. Necmettin Bardağcı
Prof. Dr. Mehmet Akkuş
Prof. Dr. Mustafa Aşkar
Prof. Dr. Mustafa Çiçekler
Prof. Dr. Mustafa Kara
Prof. Dr. Mustafa Öztürk
Prof. Dr. Rahman Moshtagh Mehr
Prof. Dr. Reşat Öngören
Doç. Dr. Abdürezzak Tek
Doç. Dr. Ahmed Cahid Haksever
Doç. Dr. Ali Bolat
Doç. Dr. Cengiz Gündoğdu
Doç. Dr. Halil İbrahim Kaçar
Doç. Dr. Hür Mahmut Yücer
Doç. Dr. Kürşad Demirci
Doç. Dr. Mustafa Koç
Doç. Dr. Osman Nuri Küçük
Doç. Dr. Safi Arpağuş
Yrd. Doç. Dr. Ali Namlı
Yrd. Doç. Dr. Halil Baltacı
Yrd. Doç. Dr. Sezai Küçük
Dr. Lejla Demiri
Dr. Semih Ceyhan

Yazıların ilmi ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir. Dergimizde yayımlanan yazılar, elektronik veya yazılı bir ortama izinsiz olarak aktarılamaz ve çoğaltılamaz.

Yurt İçi Abonelik: 40 TL | Yurt Dışı Abonelik: 50 Euro | Kurumsal: 200 TL

Şeyh Ma'rûf el-Berzencî ve Kâdiriyye Tarîkatının Süleymaniye ve Çevresinde Yaygınlaşmasındaki Rolü

Abdulcebbar KAVAK*

Özet

Bugün Kuzey Irak'ın büyük şehirlerinden biri olan Süleymaniye, 17. asırda Kâdirîliğin yayıldığı bölgelerden biridir. Bu bölgede Kâdiriyye tarikatının en büyük temsilcileri ise Berzencî ailesidir. 17. yüzyıldan beri Süleymaniye'de Kâdiriyye tarikatını bu aileye mensup şeyhler temsil etmiştir. Bunların içerisinde en meşhuru ise 18. yüzyılın sonlarına doğru bu tarikatı Süleymaniye ve çevresinde çok daha yaygın hale getiren Şeyh Ma'rûf en-Nüdehî el-Berzencî (v. 1839)'dir.

Şeyh Marûf, ilim ve irşad faaliyetleriyle mensubu olduğu Berzencî ailesinin bölgedeki saygınlığını daha da pekiştirmiştir. Öte yandan Süleymaniye ve çevresinde uzun yıllar Kâdiriyye dışında bir tarikatın bulunmaması, Şeyh Ma'rûf'un bu tarikatı çok daha geniş bir alana ulaştırmasına olanak sağlamıştır. Tarikat bu bölgede kendisinden sonra da devam etmiş ve Şeyh Ma'rûf'un çocukları ve torunları tarikat mensubiyetlerinin yanı sıra, toplumsal ve siyasi olaylara yön veren lider şahsiyetler olmuşlardır.

Anahtar kelimeler: Şeyh Ma'rûf, Berzencî, Tarikat, Kâdirîlik, Süleymaniye.

Sheikh Ma'rûf al-Barzanjî and His Role in Growth of Qâdiriyya Order in and around Sulaymaniyah

Abstract

Sulaymaniyah, today one of the largest cities in Northern Iraq, was one of the regions that the sufi order of Qâdiriyya spread in 17th century. And in this region, Barzanjî Family is the largest representatives of the Qâdiriyya order. Since 17th century, Qâdiriyya order has been represented in Sulaymaniyah by the sheikhs who were among the members of this family. Among these Sufi masters the most famous one was Sheikh Ma'ruf al-Nüdehî al-Barzanjî (d. 1839) who turned Qâdiriyya into a much more active and widespread order in Sulaymaniyah at the end of 18th century. Through Sheikh Mar'uf's knowledge and guidance, Barzanjî family's prestige in the region increased. On the other hand, for many years, the absence of any other order in and around Sulaymaniyah gave Sheikh Ma'ruf the opportunity to spread the teachings of Qâdiriyya. The Qâdiriyya order continued after his death, and Sheikh Ma'ruf's children and grandchildren have been the leading figures who guide the social and political events along with their affiliation to the Sufi order.

Keywords: Sheikh Ma'ruf, Barzanjî, Sufi order, Qâdiriyya, Sulaymaniyah.

* Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tasavvuf Bilim Dalı doktora öğrencisi (a.c.kavak@hotmail.com)

Giriş

Tasavvufun kurumsallaşma sürecinde (tarikatlar dönemi/VI. asır ve sonrası), İslam âleminin büyük ilim ve kültür merkezlerinde ciddi tasavvufi hareketliliğin yaşandığı görülmüştür. Bu hareketlilik tarikatlar yoluyla zamanla çok geniş bir coğrafyaya yayılmıştır.

Kâdirilik de bu kurumsallaşma sürecinde İslam coğrafyasının en önemli ilim ve kültür merkezlerinden biri olan Bağdat'ta ortaya çıkan bir tarikattir. Bu tarikatın, ortaya çıktığı ilk yıllardan itibaren Bağdat'a yakın olan Şehrezûr¹ -bu günkü adıyla Süleymaniye-² bölgesinde de tanındığını tahmin etmek güç değildir. Çünkü Süleymaniye ve çevresindeki medreselerde okuyan bazı talebelerin dönemin tanınmış âlimlerinden ders ve ilim icazeti almak için büyük ilim ve kültür merkezlerine gittiklerini biliyoruz. Bu merkezlerin başında da hiç şüphesiz Bağdat geliyordu.³

Süleymaniye genel olarak Sünnî düşüncenin hâkim olduğu bir bölgedir. Her ne kadar İran sınırına yakın bazı yerlerde Şia ve Ehl-i hak mensupları bulunsalar da bunlar azınlıktaydı. Bu nedenle Sünnî bir tarikat olan Kâdiriye'nin, çok zorlanmadan bölge halkı arasında tanınıp yayılma imkânı bulduğunu düşünüyoruz.

Kâdiriliğin Süleymaniye ve çevresinde yaygınlaşması ile ilgili bilgiler

- 1 Şehrezûr, Osmanlı döneminde Musul'u oluşturan üç sancaktan biriydi. Sırasıyla Kerkük, Revanduz, Köysancak, Erbil, Salahiye ve Ranya kazalarını içine alan genişçe bir alanı kapsamaktaydı. (Bk. Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l- A'lâm*, İstanbul: Mihrân Matbaası, 1316, VI, 4484.) Iraklı tarihçi Abbas Azzavî, günümüzde Süleymaniye şehri olarak adlandırılan bölgenin Şehrezûr olarak bilinen çok eski bir yerleşim merkezi olduğundan bahseder ve çok defa idari değişikliklere uğradığını ifade eder. (Bk. Abbas Azzavî, *Şehrezûr-es-Süleymaniye*, haz. Muhammed Ali Karadağî, Bağdat 2000, s. 51 vd.). Bu makalemizde bahse konu olan bölgenin eski ismi olan Şehrezûr yerine Süleymaniye'yi kullanacağız.
- 2 Bugün Kuzey Irak'ın en büyük şehirlerinden biri olan Süleymaniye, 1787 yılında dönemin Baban Emîri İbrahim Paşa tarafından kurulmuştur. Beylik merkezi Kalaçolan denen yerden taşınarak şimdiki Süleymaniye şehrinin olduğu bölgede yeni bir şehir inşa edilmiştir. (Bk. Komisyon, *el-A'mâlû'l-kâmile li-Şeyh Ma'rûf en-Nüdehî el-Berzenci*, Bağdat: Matbaatu'l-Âni, 1984, I, 21.) Kurulan bu yeni beylik merkezine de meşhur Baban beylerinden Süleyman Paşa'nın adı verilerek Süleymaniye olarak adlandırılmıştır. Bu bölgenin, XVII. asrın ikinci yarısında Baban Sancağı adıyla ocaklık olarak Baban Ailesi'ne verildiği belirtilmektedir. (Bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995, IV/1, 455).
- 3 Âlim ve mutasavvıf şahsiyetlerle bunların yetiştirdiği talebe ve müritlerin gerek tebliğ gerekse diğer vesilelerle yaptıkları seyahatler, tarikatların tanınıp yayılmasında önemli rol oynamıştır. Mesela, Süleymaniye Seyyid İsmail Vulyanî (v. 1158/1745) ziyaret amacıyla gittiği Bağdat'ta Kâdiri şeyhi Ahmed el-Ahsâî ile görüşmüş ve iki-üç yıl manevî terbiyesinde bulunduktan sonra ondan tarikat icâzeti olarak geri dönmüştür. (Bk. Baba Merdûh Rûhânî, *Târîh-i Meşâhîr-i Kürd*, Tahran: İntişârât-ı Surûş, 1382, I, 215).

XVIII. yüzyılda yoğunlaşmakla beraber, daha önceden buralara gelmiş olduğu tahmin edilebilir. Baba Merdûh Rûhânî, Kâdiriyye tarikatının ilk defa İsmail el-Vulyânî (v. 1158/1745) ile Kuzey Irak bölgesine girdiğini söylüyorsa da⁴ bu pek kabul edilebilir gözükmemektedir. Çünkü bölgeden Bağdat'a gidiş gelişlerin sürekli devam ettiği bilinmektedir. Yine Kâdiriyye tarikatının, kurucusundan köklü izler ve ilhamlar alarak daha onun kendi zamanında içinde Mezopotamya ve havalisinin de bulunduğu çok geniş bir alanda intişar ettiği kaydedilir.⁵

XVII. asırdan önce Süleymaniye ve çevresinde Kâdiriyye tarikatının durumuyla ilgili detaylı bilgiye henüz sahip değiliz. Bununla beraber Abdülkâdir Geylânî (v. 561/1166)'nin bazı talebelerinin Musul'un Laleş bölgesinde tekkesi bulunan Adî b. Müsafir (v. 557/1162)'i ziyaret ettikleri belirtilmektedir. Bu zat, Sünnî tarikatlardan Adeviyye'nin⁶ kurucusu ve Abdülkâdir Geylânî'nin de dostuydu.⁷ O dönemde Bağdat'ta yaşayan ve etraflarında onlarca talebe ve müntesipleri bulunan Ebu'l-Vefa el-Bağdâdî el-Kürdî (v. 501/1107),⁸ Şeyh Macid el-Kürdî (v. 1169)⁹ gibi mutasavvıf şahsiyetlerin Abdülkâdir Geylânî'den övgüyle bahsettikleri bilinmektedir.¹⁰

XIII. yüzyılın ortalarında gerçekleşen Moğol istilasıyla Bağdat'tan ayrılanlar arasında Şeyh Abdülkâdir Geylânî'nin bazı akrabaları ve talebeleri de bulunuyordu.¹¹ Bunların Bağdat dışında geniş bir bölgeye yayılmalarının, Kâdiriyye tarikatının oralarda tanınıp yayılmasına zemin hazırladığı rahatlıkla söylenebilir. XVIII. asrın sonlarında sadece Kuzey Irak bölgesinde Kâdiriyye tarikatına mensup birden çok aile yer alıyordu. Bunlardan, çoğunluğu Bağdat'ta meskûn olan Haydarîler,¹² Kerkük ve çevresin-

4 Rûhânî, *age*, I, 215.

5 Dilâver Güner, *Abdülkâdir Geylânî*, İstanbul: İnsan Yay., 2009, s. 339.

6 Adeviyye tarikatı, kurucusu Adî b. Müsafir hayatta iken tamamen Kur'an ve sünnete bağlı ve Haçlılara karşı mücadele yürüten Sünnî bir tarikat iken, sonraları farklı siyasî ve toplumsal sebeplerle bugünkü Yezidîliğe dönüşmüştür.

7 Enes Muhammed Şerif ed-Düskî, *Etbâ'u's-Şeyh Adî b. Musafir el-Hakkârî*, Duhok: Matbaatu Hâvâr, 2006, s. 64.

8 Abdulkerim Muhammed el-Müderriş, *Ulemâunâ fi hıdmeti'l-İlmi ve'd-dîn*, haz. Muhammed Ali Karadâğî, Bağdat: Dâru'l-Hürriyye, 1983, s. 457.

9 el-Müderriş, *age*, s. 449.

10 Muhammed Fazıl Ceylânî, *Nehru'l-Kâdiriyye*, İstanbul: Merkezü'l-Ceylânî li'l-buhûsi'l-İlmiyye, 2010, s. 299, 371.

11 Ceylânî, *age*, s. 202.

12 Bağdat'ta yerleşik bir Kürt aşireti olan Haydarîler Kâdirî tarikatına mensuptular. Bu aşiretten meşhur Bağdat müftüsü Şeyh Ubeydulah Haydarî, Mevlânâ Hâlid'in büyük halifelerinden biriydi.

de Talabaniler,¹³ bölgenin kuzeyinde (Şemdinan ve Hakkâri) Nehriler,¹⁴ Bahdınan bölgesinde Birifkâniler¹⁵ ve Süleymaniye’de Berzenciler ilmî ve tasavvufî etkinlikleriyle tanınan en nüfuzlu ailelerdi.

Kâdiriyye tarikatına mensup bu ailelerin en eskisi ise, XVII. yüzyılın ikinci yarısında bu tarikatı Baban Emirliğinin Süleymaniye’den önceki merkezi Kalaçolan ve çevresinde yaymaya başlayan Berzencilerdir. Bu aileye mensup en etkin Kâdiriyye şeyhi ise, XVIII. yüzyılın son çeyreğinde isminden sıkça bahsedilen Şeyh Ma’rûf en-Nûdehî (v. 1839)’dir. Kâdiriyye tarikatına mensup diğer ailelerin tasavvufî etkinliklerinin daha çok XVIII. ve XIX. yüzyıllarda yoğunlaştığı belirtilmektedir.¹⁶

A. Şeyh Ma’rûf el-Berzencî’nin Hayatı, İlmî ve Tasavvufî Kişiliği

Şeyh Ma’rûf (v. 1839) Irak’ta tanınmış Berzencî ailesinin¹⁷ bir ferdi olarak Süleymaniye şehrinin kuzeydoğusuna düşen Çuvarta kazasına bağlı Nûde

13 Bu aileden Şeyh Abdurrahman Hâlis et-Talabânî el-Kerkûkî (v. 1859) Kâdiriyye tarikatının Kerkük ve çevresinde yayılmasını sağlamıştır. tarikata getirdiği yeniliklerden dolayı adına nisbetle Kâdiriyyenin Hâlisiyye kolu olarak tanınmıştır. Bk. Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333, I, 131; Gürer, *Abdülkâdir Geylânî*, s. 373.

14 Bu aileye mensup bazı bireyler, Şemdinli ve Hakkâri’de önceleri Kâdiriyye tarikatına mensup şeyhler olarak tasavvufî hizmetlerde bulunmuş bilahare aynı aileden Abdullah Şemdinî ve Seyyid Taha Hakkarî’nin Mevlânâ Halid’den tasavvufî icazet almalarıyla Nakşibendiliği yaymaya başlamışlardır.

15 Bu aile aslen Ahlatlı olup Halvetî tarikatına mensupturlar. Hemedan’dan Ahlat’a göç etmişlerdir. Osmanlı- Safevî anlaşmazlıkları ve savaşlar sebebiyle Ahlat’tan da ayrılıp Hakkarî Kürt Beyliği’ne sığınmışlardır. Bu aileden Şeyh Şemseddin Ahlatî (v. 1085/1674) vahdet-i vücud düşüncesini şiirlerinde dile getiren tanınmış Halvetî şeyhlerindendir. (Bk. Hamdi Abdülmecid es-Selefi- Tahsin İbrahim Duskî, *Mu’cemu’ş-şu’arâi’l-Kürd*, Erbil: Matbaatu Hacı Haşim, 2008, s. 72-73.) Bilahare daha aşağılara giderek Birifka adı verilen köye yerleşmiş ve bir süre sonra hem Halvetî hem de Kâdiriyye tarikatı usulleriyle irşad faaliyetlerini yürütmüşlerdir. Son dönemlerde bu aileden Nakşîliği seçen ve hilafet alanlar da bulunmaktadır.

16 Gürer, *Abdülkâdir Geylânî*, s. 373

17 Berzencî ailesi, seyyid oldukları için yüzyıllar boyu buldukları her ortamda halktan ve idarecilerden saygı ve destek görmüşlerdir. Bu ailenin büyüğü ve Hemedan’da Kübreviyye tarikatının Hemedaniyye kolunu oluşturan Seyyid Baba Ali el-Hemedânî (v. 784/1371)’nin oğulları Seyyid İsa ve Seyyid Musa, Şehrezûr bölgesine gelerek burada *Berzence Köyü*’ne yerleşmişlerdir. Bu ailenin fertleri yerleştikleri bu köye nispetle Berzencî olarak anılmışlardır. Hemedan’dan geldiklerinde Kübreviyye tarikatının Hemedaniyye ve Nurbahşiyye kollarını da bu bölgeye taşıyan Berzencî ailesinin, bilahare bu iki ekole Halvetiyyenin Aleviyye kolunu da ekledikleri kaydedilir. (Bk. Komisyon, *el-A’mâlu’l-kâmile*, I, 18). Bu aileden seyyid İsa Berzencînin oğlu Sultan İshak Berzencî, babasının ölümünden sonra Havraman bölgesine yerleşmiş ve Ehl-i Hak mensuplarının bölgedeki büyük piri olmuştur. (Bk. M. Emin Zeki Bek, *Meşâhîru’l- Kürd ve Kürdistan*, trc. es-Seyyide Kerimete, Dumaşk: Dâru’z-Zaman, 2006, I-II, 112).

Köyünde 1166/1753 tarihinde dünyaya gelmiştir.¹⁸ Şeyh Ma'rûf, doğduğu köye nispetle Nûdehî, memleket olarak Süleymanî, aile olarak Berzencî, mezheben Şafîî, akîdeten Eş'arî, neseben Hüseyinî, meşreben Sünnî, tarîkaten Kâdirî olarak bilinmektedir.¹⁹ Şeyh Ma'rûf, ilmi yaşamına babası şeyh Mustafa en-Nûdehî'den Arapça öğrenerek başlamıştır. Daha sonra Babası onu, iyi bir eğitim alması için Baban Emirliği'nin merkezi olan Cuvalan Kalesi (Kalaçolan) şehrine götürmüş,²⁰ orada farklı âlimlerden dersler almasına imkân sağlamıştır.

Şeyh Ma'rûf'un, gerek kendi aile çevresinden, gerekse farklı medreselerde ders okutan hocaları içerisinde en çok Molla Abdullah el-Beytûşî (v. 1210/1795)'den etkilendiği belirtilir. Kendisinden ilim icazeti aldığı Beytûşî'nin, özellikle edebî yönü ve şiirlerinin Şeyh Ma'rûf'u derinden etkilediği söylenir.²¹ Bu etkiyi Şeyh Ma'rûf'un yazdığı çok sayıda manzum eserinde görmek mümkündür.

Şeyh Ma'rûf'un Beytûşî dışında ilim icazeti aldığı diğer kişi ise sonradan medresesinde hocalık yaptığı Molla Muhammed el-Gâzâî'dir. Molla Muhammed bin el-Hâc (v. 1100?) da onun ders aldığı hocalarındandır.²²

Henüz 19 yaşında iken *Enfesu'l-ferâid fi nazmi'l-akâid* adlı ilk eserini yazan Şeyh Ma'rûf, bir müddet kendi köyü Nûde'de öğrencilere ders okutmuş, bilahare hocası Molla Muhammed el-Gâzâî'nin vefatı üzerine köyünden ayrılarak Kalaçolan şehrindeki büyük medresenin baş müderrisi ve Baban Kütüphânesi'nin de genel sorumlusu olmuştur. 1200/1787 yılının başlarında Süleymaniye şehri inşa edilip Baban Emirliği'nin tüm daire ve kurumları bu yeni merkeze taşınınca, Şeyh Ma'rûf da bu yeni şehre yerleşmiştir.²³

Baban emirlerinin eğitim ve öğretime önem veren ve âlimleri destekleyen kişiler oldukları belirtilir. Bunlardan İbrahim Paşa'nın, babasının adını verdiği bu yeni şehirde büyük bir cami inşa ettirdiği, bu camiye bazı eklentiler yaptırarak büyük bir külliye haline getirdiği söylenir. Süleymaniye şehrinin ilk üniversitesi olarak da kabul edilebilecek bu külliye'nin başına

18 el-Müderris, *Ulemâuna fi hidmeti'l-'ilmi ve'd-dîn*, s. 572.

19 el-Müderris, *age*, s. 573.

20 Komisyon, *el-A'mâlu'l-kâmile*, I, 10.

21 Zeki Bek, *Meşâhîru'l- Kürd ve Kürdistan*, s. 444.

22 *el-A'mâlu'l-kâmile*, I, 14, 15.

23 *el-A'mâlu'l-kâmile*, I, 10-14.

Nüdeli Şeyh Ma'rûf'un getirilmiş olması onun saygın ve seçkin bir âlim olduğunu göstermektedir.²⁴

Yaşamının bu döneminde Şeyh Ma'rûf'un hem bölge halkı ve yönetici tabakası, hem de ilmiye sınıfı arasındaki şöhreti giderek artmıştır. Yıllarca Berzencî ailesine mensup âlimlere destek veren Baban emirlerinin, Şeyh Ma'rûf'a da aynı desteği verdikleri ve saygı duydukları ifade edilmektedir.²⁵ Bundan önce de aynı aileden Seyyid Abdürrahim Berzencî ile kardeşi ve Mevlânâ Hâlid'in hocası Seyyid Abdülkerim Berzencî (v. 1798)'nin, Baban emirlerinden saygı gördükleri ve onların tahsis ettikleri büyük bir medresenin hocaları olarak görev yaptıkları belirtilmektedir.²⁶

Şeyh Ma'rûf'un farklı alanlarda yazdığı onlarca eserden onun velûd bir yazar ve iyi bir müderris olduğu söylenebilir. Eserleri ve yetiştirdiği çok sayıda talebesinden onun, seksen sekiz yıllık ömrünü ilme ve talebe yetiştirmeye adanmış olduğunu anlaşılmaktadır. Şeyh Ma'rûf'un yetiştirdiği yüzlerce talebesi bölgenin her tarafında onun güçlü destekçileri ve saygınlığını arttıran unsurlar olmuşlardır.

Şeyh Ma'rûf'un, bölgede gerek Osmanlı devleti ile İran arasında meydana gelen savaş ve işgaller, gerekse yerel Kürt beyleriyle Bağdat valileri arasında meydana gelen çekişmelere rağmen, sahip olduğu medresesini kapatmadığı ve talebe yetiştirerek bölgenin eğitimine katkıda bulunduğu kaydedilir.²⁷

Şeyh Ma'rûf'un talebelerinden Seyyid Baba Resul el-Berzencî, hocasının birçok İslâmî ilimde eşsiz bir insan olduğunu vurguladıktan sonra şunları söylemektedir:

"Şeyh Ma'rûf'un Süleymaniye'nin dışına taşan ilmî şöhretini duyan kendisini denemek tecrübe etmek amacıyla zaman zaman medresesine gelerek sorular sorarlardı. Onun Arap dili ve belâgati, edebiyat, akâid ve kıraat hususundaki yetkinliğini müşahede edenler hayran kalırlardı."²⁸

Süleymaniye'deki bu olumlu hava ve medrese eğitimi ne yazık ki çok sık kesintiye uğramıştır. Çünkü o dönemde İran hududu boyunca yaşanan bazı huzursuzluklar, Osmanlı ve İran arasında XVIII. yüzyılın başlarından

24 *el-A'mâlu'l-kâmile*, I, 21.

25 *el-A'mâlu'l-kâmile*, I, 19.

26 Abdulmecid b. Muhammed el-Hânî, *el-Hadâiku'l-verdiyye fi hakâiki ecillâi'n-Nakşibendiyye*, Erbil: Matbaatu Ârâs 2009, s. 305.

27 *el-A'mâlu'l-kâmile*, I, 22.

28 *el-A'mâlu'l-kâmile*, I, 25, 26.

beri devam eden siyasî ve askerî çekişmelerden²⁹ Süleymaniye şehrinin de nasibini aldığı ve Süleymaniye'deki medrese eğitiminin bu durumdan olumsuz etkilendiği belirtilir.³⁰ Bütün bu olumsuz şartlar neticesinde medrese öğrencilerinin sayısının giderek azaldığı tahmin edilebilir.

Şeyh Ma'rûf, bu durumdan duyduğu rahatsızlığı dönemin Bağdat valisine gönderdiği bir mektupla dile getirmiştir. Mektubunda; "İran şahının bu toprakları istila ettiğinden beri din ve dünya işlerinin bozulduğunu, köylerin hepsinin mamur iken şimdi harabeye döndüğünü ve yaşanmaz hale geldiğini, medreselerin eğitim yapamadığını ve daha önce yanında okuyan 70 öğrenciden kala kala 10 hatta daha az öğrenci kaldığını" ifade etmiştir.³¹

Bağdat valisine yazdığı bu mektubun dışında, 1790 senesinde dönemin padişahı III. Selim'e de manzum bir mektup yazdığı belirtilir.³² Mektubunda, artık Süleymaniye'den ayrılmak istediğini bildirmiş, ailesiyle beraber Şam veya Kudüs'e yerleşmek istediğini ifade etmiştir.³³

Şeyh Ma'rûf'un, III. Selim'in 1807'de tahttan indirilmesinden³⁴ yaklaşık 17 sene önce yazdığı mektuptan bir sonuç alamadığını tahmin ediyoruz. Çünkü bundan sonra vefâtına kadar Süleymaniye'de yaşamına devam ettiği bilinmektedir.

Şeyh Ma'rûf'un, yaşadığı sıkıntılara rağmen ilmî çalışmalarına ve talebe yetiştirmeye devam ettiği, yüzlerce talebe yetiştirdiği ve çok sayıda talebesine de icazet verdiği söylenebilir. Hatta onun talebesi olmadığı halde ondan teberrüken ders alanlar da olmuştur. Süleymaniye'nin saygın âlimlerinden biri olan Abdullah Hırpanî³⁵ (v. 1838) bunlardan biridir. Şeyhin yetiştirdiği tanınmış talebelerinden bazıları şunlardır:³⁶

29 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/I, 299-313; Komisyon, *Büyük Osmanlı Tarihi*, İstanbul: Ötüken Yay., 1994, V, 25.

30 *el-A'mâlu'l-kâmile*, I, 22.

31 *el-A'mâlu'l-kâmile*, I, 22.

32 Şeyh Hasan el-Berzencî, *Makâmât ev havâdisu'l-Berzencî*, tahk. Muhammed Ali Karadâği, Erbil: Dâru Âras, 2008, s. 22.

33 *el-A'mâlu'l-kâmile*, I, 313.

34 III. Selim 1807'de tahttan indirilmesinin ardından 1808'de öldürülmüştür. (Bk. Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicu'l-Vukuat (Kurum ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi)* sad. Neşet Çağatay, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1980, III, 176-214; Vahit Çabuk, *Kuruluşundan Cumhuriyete Büyük Osmanlı Tarihi*, İstanbul: Emre Yay., 2002, VII, 258-303.)

35 Bu zat, Mevlânâ Hâlid'in hocası olup Berzencî ailesine duyduğu saygıdan dolayı şeyh Ma'rûf'tan teberrüken ilmî icâzet almıştır. (Bk. Komisyon, *el-A'mâlu'l-kâmile*, I, 23).

36 *el-A'mâlu'l-kâmile*, I, 24.

1. Feyzi ez-Zuhâvî (v. 1890).³⁷
2. Hüseyin el-Kâdî (v. 1875).³⁸
3. Mahmud el-Kilderî.
4. Muhammed el-Berzencî.
5. Mahmud el-Gilâlî.
6. Mahmud el-Gelezerdî (v. 1858).
7. Hüseyin es-Sitkî.
8. Ahmed el-Pîr el-Hasanî (v. 1872).

B. Eserleri

Şeyh Ma'rûf'un eserleri incelendiğinde onun, yaşadığı dönemin medrese eğitiminde öğrencilerin okumaları gereken ve sadeleştirilmesi veya şerhine ihtiyaç duyulan kitaplar üzerinde çalıştığı rahatlıkla anlaşılır. O bu amaçla Arap dili ve edebiyatı ve İslami ilimler alanlarında çok sayıda muhtasar kitap kaleme almıştır.

Şeyh Ma'rûf'un elli dört eserinden elli biri dinî ilimler, şiir ve edebiyat alanına, üç tanesi de farklı alanlara aittir.³⁹ Muhammed Emin Zeki Bek, *Meşâhîru'l-Kürd* adlı eserinde Şeyh Ma'rûf'un telif ettiği eser sayısını elli dört, Irak'ta 1983 yılında Şeyh Ma'rûf'un çalışmalarını derlemekle görevli komisyon ise elli üç olarak tespit etmiştir.⁴⁰ Aynı komisyon bu eserlerin çok azının matbu olduğunu ve 1983 yılına kadar büyük çoğunluğunun farklı kütüphane, mescit ve tekkelerde terk edilmiş halde bulunduğunu belirtmektedir.⁴¹

Şeyh Ma'rûf'un kayıp olduğu ifade edilen *İdâhu'l-Mahacca ve İkâmetu'l-Hucca ala't-Tâin fi Nesebi Sâdâti Berzence* adlı eseri hariç, ulaşılabilen tüm eserleri *el-A'mâlu'l-Kâmile li'ş-Şeyh Ma'rûf en-Nûdehi el-Berzencî* adıyla matbu hale getirilerek okuyucuların istifadesine sunulmuştur.

37 Rafî'i ve Nevevî seviyesinde ilmî birikimi olduğu söylenen Zuhâvî'nin, Şeyh Ma'rûf'un talebesi olmaktan gurur duyduğunu Bağdath alimler arasında dile getirdiği kaydedilir. (Bk. Komisyon, *el-A'mâlu'l-kâmile*, I, 24.)

38 Hüseyin el-Kâdî, Şeyh Ma'rûf'un kızından torunudur. (Bk. el-Müderriş, *Ulemâuna fi hidmeti'l-İlmi ve'd-dîn*, s. 174.)

39 Zeki Bek, , *age*, s. 444.

40 Irak Vakıflar Bakanlığı tarafından teşkil edilen komisyon Şeyh Ma'rûf'un eserlerini "Dini edebiyat, Dil ve Gramer, Duâ ve Zikirler, Fıkıh ve Fıkıh Usulü, Mantık ve Kelam " olmak üzere beş kategoride toplamıştır. (Bk. Komisyon, *el-A'mâlu'l-kâmile*, I, 5).

41 *el-A'mâlu'l-kâmile*, I, 30.

Şeyh Ma'ruf'un tespit edilen ve beş kategoride matbu olarak yayınlanan eserleri şunlardır:⁴²

1. *el-Ahmediyye fi tercümeti'l-kelimâti'l-Arabiyye bi'l-Kürdiyye*
2. *Ezhâru'l-hamâil fi's-salavâti'l-muştemile ale's-şemâil*
3. *el-Ağrâb fi nazmi Kavâidi'l-i'râb*
4. *Avseku'l-arâ fi's-salâti ve's-selâmi alâ hayri'l-verâ*
5. *el-Burhânu'l-celî fi menâkibi's-Seyyid Ali*
6. *Tahmîsu Kasîdeti "Eaneme İşen"*
7. *Tahmîsu Kasîdeti "Bânet Suâd"*
8. *Tahmîsu Kasîdeti bürdetü'l-medîh*
9. *Tahmîsu Kasîdeti lâmiyetu'l-acem*
10. *Tahmîsu'l-Kasîdeti'l-mudariyye*
11. *Tahmîsu'l-Kasîdeti'l-hemziyye'l-Bûsiriyye (Tamamlanmamış)*
12. *Tahmîsu Kasîdeti "Yâ men yera"*
13. *Tarsîfu'l-mebânî fi nazmi't-tasrîfi'z-Zencânî*
14. *et-Ta'rîf bi ebvâbi't-tasrîf*
15. *Tenkîhu'l-ibârât fi tavzîhi'l-istiârât*
16. *Tenvîru'l-basâir fi't-tahzîr ani'l-kebâir*
17. *Tenvîru'd-damîr fi's-salavâti'l-muştemile ala'l-esmâi'l-beşiri'n-nezîr*
18. *Tenvîru'l-ukûl fi ahâdis-i mevlidi'r-rasûl*
19. *Tenvîru'l-kulub fi medîh-i Allâmi'l-Guyûb*
20. *el-Cevheru'l-esnâ fi's-salavâti'l-muştemile alâ esmâi'llâhi'l-Hüsnâ*
21. *el-Cevheru'n-nadîd fi kavâidi't-Tecvîd*
22. *Râhatu'l-ervâh fi's-salavâti'l-muştemile ala hasâisi'l-meliki'l-fettâh*
23. *er-Ravzatü'l-ginâ fi'd-duâi bi esmâillâhi'l-hüsnâ*
24. *Ravdu'z-zehr fi menâkibi âli Seyyidi'l-beşer*
25. *Zâdu'l-meâd fi mesâili'l-i'tikâd*
26. *es-Sirâcu'l-vehhâc fi medh-i Sâhibi'l-mi'râc*
27. *Sullemü'l-vusûl fi İlmi'l-usûl*
28. *eş-Şâmil li'l-avâmil*

42 *el-A'mâlu'l-kâmile*, I, 27-30.

29. *Şerhu's-sadr bi-zikri esmâi ehli'l-Bedr*
30. *Şerhu Nazmi'l-istiârât*
31. *Akdu'l-cevher fi's-salâti ve's-selâmi ala's-şefî'l-muşaffi' yevme'l-mahşer*
32. *Akdu'd-dürer fi mustalahi ehli'l-eser*
33. *Amelu's-siyâge fi ilmi'l-Belâge*
34. *Gaysu'r-rabi' fi ilmi'l-Bedi'*
35. *Fethu'r-Rahmân fi'l-Meâni ve'l-Beyân*
36. *Fethu'r-Rezzâk fi ezkârî rafi'l-implâk ve celbi'l-erzâk*
37. *Fethu'l-mecîd fi İlmi't-Tecvîd*
38. *Fethu'l-muvaffık fi ilmi'l-Mantık*
39. *el-Ferîde fi'l-akîde*
40. *el-Ferâid fi'l-akâid*
41. *Kasîdetu (Ey aslı cümleyi kâinat)*
42. *Kasîdetu (Salatu zi'l-celâli ebeden ala ittisal)*
43. *Kasîdetu (Ya delilu'r-rukbi ilâ Necd kum fakat lâhet tiybetel-fayha)*
44. *Katru'l-arid fi ilmi'l-ferâid*
45. *el-Kutûfu'd-devânî fi hurûfi'l-me'ânî*
46. *Keşfu'l-esef fi's-salâti ve's-selâmi alâ Seyyidi ehli's-şeref*
47. *Keşfu'l-ba'sâ bi ezkârî's-sabah ve'l-mesâ*
48. *Kifâyetu't-tâlib Nazmu kâfiyeti ibn Hâcib*
49. *Nazmu âdâbi'l-bahs*
50. *Nazmu Risâleti'l-Adûdiyye fi'l-vad'*
51. *Nazmu'l-arûz*
52. *Vesîletu'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl*

Şeyh Ma'ruf eserlerini daha çok Arapça ve Farsça dilleriyle yazmıştır. Sadece *el-Ahmediyye fi tercümeti'l-kelîmâti'l-Arabiyye bi'l-Kürdiyye* adlı eserini Arapça -Kürtçe olarak kaleme almıştır. Şeyh Ma'rûf'un bu eserini, Oğlu Kake Ahmed (v. 1887)'in küçükken daha rahat Arapçayı öğrenmesi için yazdığı ifade edilir.⁴³

43 el-Müderres, *Ulemâuna fi hidmeti'l-İlmi ve'd-dîn*, s. 581.

Şeyh Ma'rûf'un İmam Şafîî'nin "Yâ Men Yerâ" kasidesine,⁴⁴ Busîrî'nin *Kaside-i Bürde'si* ile Kâb bin Züheyr'in *Bânet Suâd* kasidesine yazdığı tahmisleri,⁴⁵ onun Arapçayı ne kadar iyi ve akıcı olarak kullanabildiğini ortaya koyması açısından önemlidir. Yine Şeyh Ma'rûf, Süleymaniye şehrinde şahit olduğu önemli tarihî ve toplumsal olayları yazdığı beyitlerine yansıtmıştır.⁴⁶

C. Kâdiriyye Tarikatının Süleymaniye ve Çevresinde Yayılmasındaki Katkısı

Şeyh Ma'rûf, tasavvufî neş'eye sahip bir âlimdi. Bunda aile çevresinden birçok âlimin tasavvufî eğitim görmelerinin etkisi olduğu söylenebilir. Nitekim mensubu olduğu Berzencî ailesi, henüz Süleymaniye -Şehrezûr- bölgesine gelmeden önce Hemedan'da bulunan büyük dedeleri Seyyid Ali Hemedânî (v. 784/1371), Kübreviyye tarikatının Hemedaniyye kolunu kuracak kadar etkili bir şahsiyetti.

Seyyid İsa'nın, babası Ali Hemedanî'nin 784'te vefatından sonra ağabeyi Seyyid Mûsa ve küçük kardeşleri Seyyid Muhammed ile beraber hacca gittikleri ve hac dönüşü Irak üzerinden Hemedan'a doğru yolculuk yaparken Berzence köyünde dinlenmek için bir süre kaldıklarından bahsedilir.⁴⁷ Bu arada Seyyid İsa'nın bir gece rüyasında Hz. Peygamber (s.a.)'i gördüğü ve Resulullah(s.a.)'in ondan bu köyde kalmasını ve bir cami inşa etmesini istediği söylenir. Bu rüya üzerine Berzence Köyünde bir cami inşa eden Seyyid İsa ve Seyyid Mûsa orada kalıp ilim ve irşadla uğraşırken, en küçük kardeşleri Seyyid Muhammed'in Hemedan'a döndüğü belirtilmektedir.⁴⁸

Berzence köyüne yerleşen Seyyid İsa ve Seyyid Mûsa, daha önceden mensup oldukları Kübreviyye tarikatının Hemedaniyye, Nurbahşiyeye ve Berzenciyye kollarının Süleymaniye-Şehrezûr- bölgesinde yayılmasına öncülük etmişlerdir. Hicri X. asrın sonlarına gelindiğinde bu aile Nurbahşiyeye⁴⁹ ve sonradan Baba Resul el-Berzencî (v. 1052/1640)'nin eklediği Halveti tarikatının bir kolu olan Aleviyye'nin usul ve adetleri üzere tarikatlarını devam ettirmişlerdi.⁵⁰

44 İmam Şafîî'nin şiirleri içerisinde böyle bir kasideye rastlayamadık.

45 Komisyon, *el-A'mâlu'l-kâmile*, I, 71-276.

46 Bu kasideler için bk. Komisyon, *el-A'mâlu'l-kâmile*, I, 313, 351.

47 el-Müderriş, *Ulemâuna fi hidmeti'l-İlmi ve'd-dîn*, s. 422.

48 el-Müderriş, *age*, s. 422.

49 Bruinessen, *age*, s. 79.

50 Komisyon, *el-A'mâlu'l-kâmile*, I, 18.

Ancak hicri XI. asrın başlarında yine aynı aileden Kibrit-i Ahmer lakaplı Seyyid Muhammed en-Nûdehî (v. 1126/1714)'nin Bağdat'ta Şeyh Muhammed Sadık'a intisabı,⁵¹ Berzencî ailesi için tasavufî açıdan yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Şimdiye kadar Kübreviyye tarikatına mensup şeyhler olarak bilinen Berzencîlerin, Seyyid Muhammed'in bu adımıyla ailenin tüm bireyleri olmasa bile kısmen Kâdiriyye tarikatı şeyhleri olarak bildikleri söylenebilir.

Seyyid Muhammed vefat ettiğinde geride çok sayıda halife bıraktığı kaydedilir. Bunlar içerisinde en çok tanınan halifeleri, *Abdullah Suveydleî*, *Şeyh Hasan Mevlânâvâ* olarak meşhur olan *Şeyh Hasan Horhorî*, *Şeyh İsmail el-Vulyânî* ve *Şeyh Hasan Gelezerdî*'dir. Bunlardan son ikisi Seyyid Muhammed'in oğullarıdır.⁵²

Seyyid Muhammed'in hilafet verdiği iki oğlu Seyyid İsmail ve Seyyid Hasan, babalarının vefatından sonra Bağdat'ta Şeyh Ahmed el-Ahsaî'den yeniden Kâdiriyye tarikatı icazeti almışlardır. Kardeşlerden Seyyid İsmail el-Vulyânî (v. 1158/1745)'nin Bağdat ziyareti sonrası irşad için Süleymaniye bölgesine döndüğü ve Kazankaya Köyü'ne yerleştiği belirtilmektedir.⁵³ İşte bu tarihten itibaren Berzencî ailesinin (Sâdât-ı Berzence) bölgede, Nurbahşiyye ve Aleviyye tarikatlarına mensubiyetlerinin iyice zayıfladığı, bunun yerine Kâdiriyye tarikatını ön plana çıkardıkları tahmin edilebilir.

Seyyid İsmail Vulyânî Kazankaya Köyü'ne yerleştikten sonra Kâdiriyye tarikatını yaymaya başlamış ve farklı bölgelerden insanlar gelerek ona intisab etmişlerdir. Vefat ettiğinde geride on erkek çocuğu⁵⁴ ve dört büyük halife bırakmıştır. Bunlar: Şeyh Abdürrezzak Dehlîzî,⁵⁵ Şeyh Ali Dulpemevî,⁵⁶ Şeyh Muhyiddin Kûle⁵⁷ ve Molla Ali es-Süsî'dir.⁵⁸

Şeyh Ma'rûf, döneminin teamülüne uyarak "âlim-mutasavvîf" kimliğine sahip olmak istemesinden dolayı olsa gerek dayısı *Seyyid Abdürrezzak b.*

51 el-Müderriş, *age*, s. 497.

52 el-Müderriş, *age*, s. 498.

53 Rûhânî, *age*, I, 215; *el-A'mâlu'l-kâmile*, I, 18.

54 Seyyid İsmail Vulyânî'nin erkek çocuklarının isimleri sırasıyla, Abdürrezzak, Abdulkadir, Abdurrahman, Resûl, Abdülkerîm, Mahmud, Yahya, Ma'rûf, Abdullah, Abdusselâm'dır. Bk. el-Müderriş, *Ulemâuna fî hidmeti'l-İlmi ve'd-dîn*, s. 96.

55 Bu zat Şeyh İsmail Vulyânî'nin tarikat icazeti verdiği oğludur. (Bk. el-Müderriş, *age*, s. 96)

56 Şeyh Ali Dulpemevî, Şeyh İsmail'in dört kardeşinden biridir. (Bk. el-Müderriş, *age*, s. 498).

57 Şeyh Muhyiddin Şeyh İsmail'in kardeşinin oğludur. (Bk. el-Müderriş, *age*, s. 96)

58 *el-A'mâlu'l-kâmile*, I, 18.

Seyyid eş-Şil İsmail el-Vulyânî el-Kazankâî'den tasavvufî eğitim almak için Dehlize Köyü'ne gitmiş, fakat Seyyid Abdürrezzak kısa bir müddet sonra vefat ettiğiinden tasavvufî eğitimini tamamlayamamıştır. Bunun üzerine babasının amcası Kâdiriyye tarikatı şeyhi Ali ed-Dulpemevî (1680- ?)'ye intisap etmiştir. Şeyh Ali ed-Dulpemevî, Şeyh Ma'rûf'un yarım kalan tasavvufî eğitimini tamamlayıp tarikat icazeti vermiştir.⁵⁹

Süleymaniye bölgesinde müderris ve âlim bir şahsiyet olarak tanınan Şeyh Ma'rûf, tarikat icazeti alıp irşad faaliyetlerine başlamasıyla beraber mutasavvıf kimliğine de sahip olmuştur. Şeyh Ma'rûf'un Kâdiriyye tarikatına intisabı ve bölge halkı arasında bu tarikatı yaymaya başlamasının ardından, *Berzencî* adının Kâdiriyye tarikatıyla özdeşleştiği görülür.

Şeyh Ma'rûf, manzum olarak kaleme aldığı *es-Silsiletu'l-Manzûme li'n-Nûdehî* adlı eserinde tarikat silsilesini şöyle sıralamaktadır:

- Hazret-i Peygamber
- Hz. Ali
- Hasan-ı Basrî
- Şeyh Habîb-i Acemî
- Şeyh Marûf-i Kerhî
- Şeyh Sırrî es-Sakatî
- Şeyh Cüneyd-i Bağdâdî
- Şeyh Ebûbekir Şiblî
- Şeyh Ebû Fadl et-Temîmî
- Şeyh Ebu'l-Ferec Tarsûsî
- Şeyh Ebu'l-Hüseyin Hakkârî
- Şeyh Ebû Said el-Mahzûmî
- Şeyh Abdülkâdir Geylânî
- Şeyh Abdürrezzak
- Şeyh Muhyiddin
- Şeyh Davud
- Şeyh Garîbullah Muhammed
- Şeyh Ebu'l-Fettâh

59 *el-A'mâlu'l-kâmile*, I, 19.

- Şeyh Muhammed Kâsım
- Şeyh Muhammed Sâdık
- Şeyh Hüseyin Basrî
- Şeyh Ahmed el-Ahsâî
- Şeyh İsmail el-Vulyânî (1670-1745)
- Şeyh Ali Dulpemevî (1680- ?)
- Şeyh Muhammed Ma'rûf en-Nûdehî el-Berzencî (1752-1839).⁶⁰

Sâdât-ı Berzence'nin Kâdiriyye tekkeleri yoluyla uzun süredir yürüt-
tüğü bu tasavvufî misyonlarını, Şeyh Ma'rûf daha geniş bir alana yay-
mayı başarmıştır. Bu başarısında özellikle dayılarının büyük rolü olduğu
kanaatindeyiz. Zira Süleymaniye ile Pencuvîn bölgesi arasında yer alan
Teratevend köyünde bulunan Şeyh Muhammed Teratevendî, İran'ın Me-
rivan bölgesinde yer alan *Bîlo* ve *Dâsiran* köyleri ile Bane bölgesinin *Sorîn*
ve *Hengezâle* köylerinde irşad faaliyetlerini yürüten Kâdirî şeyhleri, Şeyh
Ma'rûf'un dayıları idiler.⁶¹

Süleymaniye bölgesindeki *Kazankaya*, *Dulpeme*, *Hâvî*, *Karaçivar*,
Kânihâkî, *Heşezîn*, *Kânikeve*, *Vulyan*, *Lûn*, *Gaveru*, *Begerdele*, *Kaşter* ve *Rîf*
köylerinde bulunan Kâdirî şeyhleri Berzencî ailesine mensuptular ve Şeyh
Ma'rûf ile akrabaydılar.⁶² Şeyh Ma'rûf'un irşad faaliyetlerine başladığı dö-
nemde Süleymaniye'den İran'ın Merivan ve Bane bölgelerine kadar uzanan
geniş bir alanda Berzencî ailesine mensup âlim ve mutasavvıf şahsiyetle-
rin bulunması, Kâdiriyye tarikatının buralarda yayılmasını hızlandırdığı
kanaatindeyiz.

Şeyh Ma'rûf'un, mensup olduğu Berzencî ailesinin Süleymaniye ve çev-
resinde uzun süredir devam ettirdiği tasavvufî irşad geleneğini sürdürür-
ken, ilmî çalışmaları ve müderrislik görevini hiç ihmal etmemesi dikkat
çekmektedir. Onun hayatı boyunca medrese eğitimi ve talebe yetiştirmeye
devam etmesi ve yazdığı ilmî ve edebî eserlere baktığımızda, ilmî yönünün
tasavvufî yönüne galebe çaldığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Farklı zaman-
larda bazı devlet ricâline gönderdiği mektuplarda ön plana çıkardığı hu-
sus hep medrese eğitimi ve ilmî hususlar olmuştur. Yazdığı onlarca ilmî ve
edebî eser içerisinde *es-Silsiletü'l-Manzûme li'n-Nûdehî* adlı manzum tarikat

⁶⁰ *el-A'mâlu'l-kâmile*, I, 349-355.

⁶¹ el-Müderriş, *age*, s. 392, 393.

⁶² el-Müderriş, *age*, s. 96.

silsilesi hariç, tasavvufi konuların yer aldığı bir çalışmasına rastlayamadık. Bu da yukarıdaki görüşümüzü desteklemektedir.

Nitekim Kâdiriyye tarikatının bir şeyhi olarak Süleymaniye'de sahip olduğu güçlü konumuna rağmen hemşerisi Mevlânâ Hâlid'in Hindistan dönüşü yaymaya başladığı Nakşibendî tarikatı karşısında duramayacak ve bir süre sonra Mevlânâ Hâlid'in bu tasavvufi bilgi ve tecrübesini ve bölgede giderek artan saygınlığını kabul etmek zorunda kalacaktır.

D. Şeyh Ma'rûf'un Nakşibendî Şeyhi Mevlânâ Hâlid'e Muhalefeti

Şeyh Ma'rûf, XIX. asrın ilk yıllarında Süleymaniye'ye buralarda çok yaygın olmayan Nakşibendîliği getiren Mevlânâ Hâlid ile meşreben ters düşmüştür. Mevlânâ Hâlid'in, Berzencî ailesine mensup Abdürrahim ve Abdülkerim kardeşlerin talebesi olması ve hocası Abdülkerim Berzencî'nin vefâtı üzerine onun medresesinde bir müddet müderrislik yapması⁶³ bile şeyh Ma'rûf'un sert muhalefetini yumuşatmaya yetmemiştir.

Mevlânâ Hâlid 1220/1805 yılında hacca gitmiş ve dönüşünden kısa bir süre sonra Süleymaniye'de kendisini ziyarete gelen Mirza Rahimullah adlı bir şahsın işaretiyle Hindistan yolculuğuna çıkmıştır. Orada Şeyh Abdullah Dehlevî'nin yanında Nakşibendî tarikatı usullerini öğrenmiştir.⁶⁴

Mevlânâ Hâlid, Hindistan'dan dönüşünde, sadece Süleymaniye ve Irak'ı değil bunların da içinde bulunduğu daha geniş bir coğrafyayı etkileyecek tasavvufi bir anlayışı da beraberinde getirmiştir. Hâliyye olarak isimlendirilecek olan bu Nakşî-Müceddidî ekolü, yüzyıllardır Kâdiriyye tarikatının etkili olduğu bu bölgede kısa sürede çok sayıda âlim ve müntesip edinmiştir.

Bruinessen'e göre Nakşibendî tarikatını yayan Mevlânâ Hâlid'in bu bölgede artan nüfuzu, Şeyh Ma'rûf'a ve Berzencîlerin toplumsal etki ve nüfuzlarına büyük darbe indirmiştir.

"Kâdirilere, dolayısıyla Berzencîlere asıl büyük darbe 19. yüzyılın başlarında Kürdistan'da Nakşibendî tarikatının örgütlenmeye başlamasıyla inmiştir. Nakşibendî tarikatı kısa bir zaman içinde şaşılacak derecede büyük bir hızla Kürdistan'ın her tarafına yayıldı. Bir yandan kimi Kâdirî şeyhleri Nakşibendî tarikatına giriyordu, diğer yandan da bazı bölgeler-

63 el-Hânî, *el-Hadâiku'l-verdiyye fi hakâiki ecillâi'n-Nakşebendiyye*, s. 305.

64 Haydarizâde İbrahim Fasih, *El-Mecdu't-tâlid fi menâkibi'ş-Şeyh Hâlid*, İstanbul: 1292/1875, s. 28.

de yeni şeyhler ortaya çıkarak halifelerini çevre yörelere gönderiyorlardı. Bir zaman sonra halkın büyük bir kesimi saygı, sevgi ve bağlılıklarını Kâdirî tarikatından Nakşibendî tarikatına başka bir deyişle Kâdirî şeyhlerinden Nakşibendî şeyhlerine aktardılar. Tüm bu gelişmeler tek bir istisnai kişiye, Mevlânâ Hâlid'e atfedilir."⁶⁵

Mevlânâ Hâlid'in giderek artan şöhreti ve toplumsal gücü karşısında onu zayıflatabilmek için Hindistan'dan getirdiği bu yeni tarikatı karalamaya başlayan Süleymaniye'deki Kâdirîlerin çabalarına Şeyh Ma'rûf da yazılı olarak destek olmuştur. Nitekim *Tahrîru'l-hitâb fi'r-reddi alâ Hâlidî'l-kezzâb* adlı eserinde Mevlânâ Hâlid'in tekfirine kadar varan ağır ithamlarda bulunmuştur.⁶⁶ Mevlânâ Hâlid memleketi Süleymaniye'de kendisine karşı oluşturulan bu sert muhalefete ve husumete dayanamayıp Bağdat'a gitmiştir. Ne var ki Süleymaniye'deki kötü niyetli bazı kişiler fitne ve husumeti alevlendirmek için Şeyh Ma'rûf'u yönlendirmeye devam etmişlerdir. Şeyh Ma'rûf bu defa da Bağdat valisi Sait Paşa'ya gönderdiği mektubunda Mevlânâ Hâlid'in Bağdat'tan da çıkarılmasını talep etmiştir.⁶⁷

Bağdat valisi Said Paşa bu risaleye itibar etmemiş ve Şeyh Ma'rûf'un yazdığı risalesine bir reddiye hazırlanmasını istemiştir. Bunun üzerine Bağdat'ta Haydarî ailesine mensup ve Mevlânâ Hâlid'in müridi olan Ubeydullah Haydarî⁶⁸ delilleriyle beraber ilmi bir risale hazırlamış⁶⁹ ve bu risaleye birçok âlim takriz yazdıktan sonra Şeyh Ma'rûf'a gönderilmiştir.⁷⁰

Muhalifler bu defa da şikâyet mektuplarını Osmanlı padişahı II. Mahmut'a ulaştırmayı başarmışlardır.⁷¹ Bu şikâyetlerden ciddi bir sonuç çıkmasa da Mevlânâ Hâlid Süleymaniye'den ayrılarak bir müddet

65 Martin van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, trc. Banu Yalkut, İstanbul: İletişim Yay. 2006, s. 330.

66 Abbas Azzâvî, *Mevlânâ Hâlid en-Nakşebendî*, Mecelletu'l-Mecma'î'l-'ilmiyyi'l-Kürdî, I, 710.

67 Haydarîzâde, *el-Mecdu't-tâlid fi menâkibi's-Şeyh Hâlid*, s. 35.

68 Bu zat Mevlânâ Hâlid'in Bağdat'taki halifelerindendir. Mevlânâ Hâlid, Ubeydullah Haydarî'ye verdiği değeri, *Divân*'ında onun adını zikrederek ortaya koymaktadır. (Bk. Abdulcebbar Kavak, *Divân-ı Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî*, Konya: Ensar Yay., 2009, s. 82).

مرید خالد در مانده زار

سمى شه عبید الله احرار

Şah Ubeydullah-ı Ahrar Hazretlerinin adaşı (olan kişi),

zayıf ve güçsüz Hâlid'in mürididir.

69 Haydarîzâde, *age*, s. 35.

70 Azzâvî, *agm*, s. 711.

71 Ferit Aydın, *Tarikatta Rabita ve Nakşibendilik*, İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yay., 2000, s. 184-190.

Bağdat'ta kalmış, daha sonraları da vefatına kadar ikamet edeceği Şam'a yerleşmiştir.⁷²

Şeyh Ma'rûf'un bu sert muhalefetinin gerçekten dînî hassasiyetten mi ileri geldiği, yoksa Kâdiriyye tarikatı şeyhleri olarak yüzlerce yıldır Berzencî ailesinin sahip olduğu toplumsal destek ve nüfuzlarını kaybedecekleri endişesinin mi onu buna yönelttiği yahut Süleymaniye'deki bazı kötü niyetli kişilerin oyununa mı geldiği soruları hep kafaları meşgul etmiştir.

Birincisinin olması mümkün değildir. Çünkü Nakşibendîlik, özellikle de Müceddidiyye kolu, Asya ve Anadolu'da dînî hassasiyetlere aşırı dikkat eden bir tarikat olarak iyi tanınıyordu. Mevlânâ Halid'den önce de bazı Nakşî-Müceddî şeyhlerine İstanbul'da bir kısım devlet ricâli tarafından bu yüzden saygı gösterildiği ve onların desteklendikleri ifade edilmektedir.⁷³

Mevlânâ Hâlid'in Bağdat ve çevresinde tanınmış Sünnî ulema tarafından yazılı olarak savunulması⁷⁴ ve büyük bir kısmının kendisine intisap etmiş olmalarından dolayı Şeyh Ma'rûf'un aleyhteki ithamları boşa çıkmıştır.

Şeyh Ma'rûf'un Mevlânâ Hâlid'e muhalefeti hususunda, Berzencî ailesinin nüfuzunu kaybedeceği düşüncesiyle Süleymaniye'de içinde Kâdirîlerin de bulunduğu bazı kötü niyetli çevrelerin oyununa gelmiş olabileceği kuvvetle muhtemeldir. Biraz daha ileri gidip onun bu davranışlarını, toplumsal konumunun zayıflamasından korkan skolastik düşünceyle şartlanmış sıradan bir molla oluşuna bağlayanlar da vardır.⁷⁵

Ancak Şeyh Ma'rûf, Mevlânâ Hâlid'e yönelttiği bu ağır suçlamalardan dolayı sonradan Mevlânâ Hâlid'ten özür dilemiştir. Bu özrünü ona ulaştırması görevini de Molla Hüseyin Kâdî ve Seyyid İsmail Berzencî'ye vermiştir.⁷⁶

Şeyh Maruf'un yazdığı özür mektubunda Mevlânâ Hâlid'den helallik dilediğini ve Mevlânâ Hâlid'in de onu helal edip affettiğini görüyoruz.⁷⁷

72 Pakalın, *age*, I, 708.

73 Butros Ebu Manneh, *Dirâsât Havle Mevlânâ Hâlid ve'l-Hâlidîyye*, Erbil: Matbaatu Ârâs, 2009, s. 116,117; İrfan Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, Ankara: Seha Neşriyat, t.y., s. 39 vd.

74 Azzâvî, *agm*, s. 713-715.

75 Aydın, *age*, s. 185.

76 Muhammed Rauf Tavakkoli, *Târih-i Tasavvuf der Kürdistan*, Tahran: İntişârâtı Tavakkoli, 1381, s. 256.

77 el-Müderriş, *Yâd-ı Merdân*, Hevler: Çaphane-i Ârâs, 2011, I, 314.

“(...) ayrıca hakkımı helal etmem hususuna gelince, siz de işitmişsinizdir ki, ben sürekli ve her ortamda açıkça sizi affettiğimi dile getirdim...”

Şeyh Ma'rûf'un, Mevlânâ Hâlid ile birlikte bölgede hızla yayılan Nakşibendiyye tarikatının halk arasında giderek güçlenmesinden hoşnut olmadığı tahmin edilebilir. Fakat onun, Süleymaniye ve çevresinde Berzencî ailesinin uzun zamandan beri sahip olduğu saygın konumun ve Osmanlı devlet ricâli nezdindeki itibarlarının devam edeceği düşüncesine sahip olduğu kanaatindeyiz.

Şeyh Ma'rûf'un mensup olduğu Berzencî ailesinin, özelde Süleymaniye genelinde de Irak'taki etki ve saygınlıkları daha sonra da devam etmiştir. Çünkü Şeyh Ma'rûf'un oğlu Kake Ahmed (v. 1887)'den günümüzde de saygıyla bahsedilmekte ve Süleymaniye'deki türbesi ziyaret edilmektedir. Osmanlı padişahlarından II. Abdülhamid'in Kake Ahmed'i İstanbul'a davet ettiği ancak çok yaşlı olduğundan böyle bir yolculuğa çıkamadığından bahsedilir.⁷⁸

Süleymaniye ve Kerkük'te bulunan Berzencî Kâdirî tekkelerine gösterilen ilgi, Şeyh Ma'rûf'tan sonra da Kâdirî tarikatının Berzencî şeyhleri ile bölgede etkinliğini sürdürdüğünü gösteren önemli bir kanıttır. Kerkük'te medfûn Şeyh Muhyiddin Benzencî ve Şeyh Abdülkâdir Benzencî'nin Kerkük evliyalı içinde sayılmaları da bu görüşümüzü güçlendirmektedir.⁷⁹

Önceleri sadece ilmî ve tasavvufî yönleriyle tebarüz eden Berzencî ailesi, zaman içinde Süleymaniye başta olmak üzere tüm Irak'ta ilim ve tasavvufun yanı sıra siyasî alanda da ağırlıklarını hissettirmeye başladılar. XX. asrın başlarında Şeyh Ma'rûf'un torunlarından Şeyh Mahmud Hafîd Berzencî (v. 1376/1956)'nin kendisini Kürdistan kralı ilan ederek İngilizlerle mücadele etmesi⁸⁰ de Berzencîlerin bölgedeki gücünü ve Süleymaniye halkı üzerindeki tesirini ortaya koymasından önemlidir. Şeyh Ma'rûf'un Süleymaniye ve çevresinde yaydığı Kâdiriyye tarikatı, zamanla yerini Nakşibendîliğe bıraksa da, Berzencî ailesinin toplumsal ve siyasî nüfuzu XX. asrın ilk çeyreğine kadar devam etmiştir.

78 Muhammed Ali Suveyrîkî, *Mu'cemu A'lâmi'l-Kürd*, Müessesetu Jîn, Süleymaniye 2006, s. 558.

79 Komisyon, *Osmanlı Vilayet Salnâmelerinde Musul*, Ankara: Özdoğan Matbaası, 2005, s. 181.

80 Refik Hilmi, *Anılar Şeyh Mahmud Berzencî Hareketi*, trc. M. Kalman, İstanbul 1995; Bruinessen, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, trc. Komisyon, İstanbul: İletişim Yay., 1993, s. 52.

Sonuç

Bağdat'ta ortaya çıkan Kâdirilik zamanla içinde Süleymaniye -Şehrezûr bölgesinin de bulunduğu çok geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Bağdat ve çevresinde daha çok nüfuzlu ailelerin temsil ettiği bu tarikatı, Süleymaniye'de Berzencî ailesi temsil etmiştir.

XVII. yüzyıldan itibaren Berzencî ailesine mensup şahsiyetlerin temsil ettikleri Kâdirilik, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Süleymaniye ve çevresinde çok daha yaygın bir hale gelmiştir. Bu gelişmede Nûdelî şeyh Ma'rûf el-Berzencî'nin katkısı büyüktür.

Şeyh Ma'rûf, iyi bir medrese eğitiminin ardından İslâmî ilimler ile Arap dili ve edebiyatı sahasında eserler vermeye başlamıştır. İlmî sahada kendini yetiştirdikten sonra tasavvufa yönelen Şeyh Ma'rûf, babasının amcası olan Şeyh Ali Dulpemevî'den Kâdirî tarikatı icazeti alarak Süleymaniye'de irşad faaliyetlerine başlamıştır.

Tekke ile medreseyi ve irşad ile müderrislik görevlerini birlikte yürüten Şeyh Ma'rûf, kısa sürede bölgenin saygın âlimleri arasına girmeyi başarmıştır. O aynı zamanda toplumsal sorunlar kriz haline gelmeden hemen müdahale eden ve çare için devlet yetkililerini harekete geçirebilen bir şahsiyet olarak öne çıkmıştır.

Şeyh Ma'rûf, Süleymaniye halkı tarafından mensup olduğu Berzencî ailesine gösterilen saygının farkında olarak irşad faaliyetlerini yürütmüştür. Berzencî ailesinin bu konumu, Şeyh Ma'rûf'un Kâdiriyye tarikatını Süleymaniye ve çevresinde yaymasında kolaylaştırıcı bir unsur olmuştur.

Şeyh Ma'rûf'un Kâdirî tarikatını Süleymaniye ve çevresinde yaymadaki başarısında, Berzencî ailesinin bölgedeki saygınlığının ve Şeyh Ma'rûf'un âlim kimliğinin rolü inkâr edilemez. Ancak, sadece Süleymaniye değil, tüm Kuzey Irak bölgesinde XIX. asrın başlarına kadar Kâdirilik dışında başka bir tarikatın faaliyetlerine rastlanmamıştır.

XIX. asrın ilk yıllarında yine Süleymaniyeli bir âlim olan Mevlânâ Hâlid'in gayretleriyle, Nakşibendilik kısa bir sürede Süleymaniye'nin de içinde bulunduğu geniş bir bölgeye yayılmıştır. Bu durum bölgede etkin olan Kâdiriyye tarikatı mensuplarını harekete geçirmiş ve Şeyh Ma'rûf, hemşerisi Mevlânâ Hâlid'e sözlü ve yazılı olarak muhalefet etmiş, dahası onu tekfir edecek kadar ileri gitmiştir.⁸¹

81 Muhammed Emîn es-Süveydî, *Ref'u'z-zalûm ani'l-vukû'i fî irzi hâza'l-mazlûm*, Süleymaniye Kütüphânesi, Esat Efendi, nr. 1404, vr. 2.

XIX. asrın ilk çeyreğinden itibaren bölgede Kadirî tekkelerinin yerini Nakşî-Hâlidî tekkeleri almış, dolayısıyla hâkim şeyhler olarak da Mevlânâ Hâlid'in halifeleri belirmeye başlamışlardır. Tasavvufî hareketlilik, Nakşibendî şeyhi Mevlânâ Hâlid'in lehine gelişse de Berzencilerin uzun süredir bölgede kemikleşmiş yapıları onların kaybettikleri tasavvufî saygınlıklarını siyasî sahaya taşımış ve siyasî alandaki etkinlikleri XX. asrın ilk çeyreğine kadar devam etmiştir.

Kaynakça

- Aydın, Ferit, *Tarıkatta Rabıta ve Nakşibendilik*, İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yay., 2000.
- Azzavî, Abbas, *Şehrezû es-Süleymaniye*, haz. Muhammed Ali Karadağî, Bağdat 2000.
- _____, *Mevlânâ Hâlid en-Nakşibendî*, Mecelletu'l-Mecma'i'l-'ilmiyyi'l-Kürdî, 1972.
- Bruinessen, Martin Van, *Ağa, Şeyh, Devlet*, çev. Banu Yalkut, İstanbul: İletişim Yay., 2006.
- _____, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, trc. Komisyon, İstanbul: İletişim Yay., 1993.
- Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333.
- Büyük Osmanlı Tarihi*, İstanbul: Ötüken Yay., 1994.
- Ceylânî, Muhammed Fazıl, *Nehru'l-Kâdiriyye*, İstanbul: Merkezu'l-Ceylânî li'l-buhûsi'l-'ilmiyye, 2010.
- Çabuk, Vahit, *Kuruluşundan Cumhuriyete Büyük Osmanlı Tarihi*, İstanbul: Emre Yay., 2002.
- Ebu Manneh, Butros, *Dirâsât Havle Mevlânâ Hâlid ve'l-Hâlidîyye*, Erbil: Matbaatu Ârâs, 2009.
- Ed-Dûskî, Enes Muhammed Şerîf, *Etbâ'u's-Şeyh Adî b. Musafir el-Hakkârî*, Duhok: Matbaatu Hâvâr, 2006.
- el-Berzencî, Şeyh Hasan, *Makâmât ev Havâdisu'l-Berzencî*, tahk. Muhammed Ali Karadağî, Erbil: Dâru Aras, 2008.
- el-Hânî, Abdulmecid b. Muhammed, *el-Hadâiku'l-verdiyye fi hakâiki ecillâ'in-Nakşibendiyye*, Erbil: Matbaatu Ârâs, 2009.
- el-Müderriş, Abdülkerim Muhammed, *Ulemâuna fi Hidmeti'l-'ilmi ve'd-dîn*, haz. Muhammed Ali Karadağî, Bağdat: Dâru'l-Hürriyye, 1983.
- _____, *Yâd-ı Merdân*, Hevler: Çaphane-i Ârâs, 2011.
- es-Selefî, Hamdi Abdülmecid, Duskî, Tahsin İbrahim, *Mu'cemu's-şu'arâi'l-Kürd*, Erbil: Matbaatu Hacı Haşim, 2008.
- es-Süveydî, Muhammed Emin, *Ref'u'z-zalûm ani'l-vukû'i fi ırzî hâza'l-mazlûm*, Süleymaniye Kütüphânesi, Esat Efendi, nr.1404.
- Gündüz, İrfan, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, Ankara: Seha Neşriyat, (t.y.).
- Gürer, Dilâver, *Abdülkâdir Geylânî*, İstanbul: İnsan Yay., 2009.
- Haydarizâde, İbrahim Fesih, *el-Mecdu't-Tâlid fi Menâkibi's-Şeyh Hâlid*, İstanbul: Dâru't-Tibâati'l-Amire, 1292/1875.
- Kavak, Abdulcebbar, *Divan-ı Mevlânâ Hâlid-i Bağdadî*, Konya: Ensar Yay., 2009.
- Komisyon, *el-A'mâlu'l-Kâmile li's-Şeyh Ma'rûf en-Nûdehi*, Bağdat: Matbaatu'l-Ânî, 1984.

- Komisyon, *Osmanlı Vilayet Salnâmelerinde Musul*, Ankara: Özdoğan Matbaası, 2005.
- Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicu'l-Vukûat (Kurum ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi)* haz. Neşet Çağatay, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1980.
- Refik Hilmi, *Anılar Şeyh Mahmud Berzencî Hareketi*, trc. M. Kalman, İstanbul: Ceylan Matbaacılık, 1995.
- Rûhânî, Baba Merdûh, *Târîh-i Meşâhîr-i Kürd*, Tehrân: İntişârât-ı Surûş, 1382.
- Sami, Şemseddin, *Kâmûsu'l- A'lâm*, İstanbul: Mihrân Matbaası, c. VI, 1316.
- Suveyrikî, Muhammed Ali, *Mu'cemu A'lâmi'l-Kürd*, Süleymaniye: Müessesetu Jîn, 2006.
- Tavakkulî, Muhammed Rauf, *Târîh-i Tasavvuf der Kürdistan*, Tahran: İntişârâtı Tavakkuli, 1381.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995.
- Zekî Bek, Muhammed Emîn, *Meşâhîru'l Kürd ve Kürdistan*, trc. es-Seyyide Kerîmete, Dımaşk: Dâru'z-Zaman, 2006.